

L'infant Pere i la comtessa Joana de Foix

**Rituals i política al voltant
de la mort**

Stefano M. Cingolani

UBe

IRCVM Premis

L'infant Pere
i la comtessa
Joana de Foix

L'infant Pere i la comtessa Joana de Foix

**Rituals i política al voltant
de la mort**

Stefano M. Cingolani

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

IRCVM

ÍNDEX

Introducció	9
El marc general.....	13
Els comtes de les Muntanyes de Prades	19
Joana de Foix.....	25
La mort i les exèquies de la comtessa	25
Translació i sepulcre	36
Comunicació pública.....	46
L'infant Pere.....	55
El darrer testament	55
Mort i translació	60
Tomba.....	67
Bibliografia.....	73
Apèndix.....	77

INTRODUCCIÓ

La mort és un moment important en l'experiència vital humana, i ho és encara més en un context profundament cristià com el de la Corona d'Aragó a mitjan segle XIV. Els preparatius per a la mort, tant els religiosos com els terrenals, les cerimònies funeràries i l'enterrament, són actes que requereixen molta atenció i ponderació. I això molt més com més poderós és el difunt: el ritual funerari i el seguit d'altres cerimònies —oracions, misses, aniversaris— que s'han de celebrar posteriorment són més complexos, hi ha més implicacions en la redacció del testament i, finalment, és més significatiu, des d'un punt de vista polític, el lloc on descansa definitivament.

Si el material bàsic de les cerimònies funeràries, les oracions i la missa *pro defunctis*, no havia canviat gaire al llarg dels segles, el que anava experimentant una lenta evolució era l'elaborat ritual lligat als temps d'aquestes cerimònies, a la seva organització, a la significació política i dinàstica cada vegada més clara del lloc d'enterrament, a la forma i el luxe del sepulcre i, finalment, a les maneres i els moments d'efectuar l'eventual translació des del lloc de defunció fins al de

descans etern.¹ Tota aquesta articulada xarxa d'actes es va fer més elaborada i significativa des que Jaume II va concebre Santes Creus com a panteó dinàstic i, al mateix temps, va veure la mort de la seva esposa, Blanca d'Anjou, com un moment d'emoció pública i política.²

De la mort i dels llocs de descans de l'infant Pere d'Aragó i d'Anjou, comte de Ribagorça i de les Muntanyes de Prades, i de la seva esposa, Joana de Foix i Artois, objectes d'aquest estudi, en sabem algunes coses: les dates de mort, tot i que la de la comtessa era només aproximativa; on van ser enterrats, tot i que les tombes no es conserven; el darrer testament de l'infant, i alguna cosa de la translació del seu cos des de Pisa, on havia mort, fins a València i de les cerimònies

¹ Aquesta metàfora tan tradicional esdevé gairebé irònica si pensem en la sort que han tingut al llarg dels segles, especialment el xix i el xx, les diferents tombes i panteons reials i nobiliaris a la Corona d'Aragó i, tot sovint, a la resta d'Europa.

² L'origen d'aquesta investigació s'ha de veure en el projecte d'estudi de les tombes reials de Santes Creus (Miquel, Sarobe, Subirana 2016) i s'emmarca en una recerca més àmplia en curs d'elaboració (Cingolani *et al.* en preparació), finançada per l'Agència Catalana de Patrimoni. Tots els documents citats seran publicats al diplomataari inclòs en la publicació resultant de la recerca, així que m'hi referiré segons el número que hi presenten; de totes maneres, si ja han estat publicats, en recordaré l'edició.

que s'hi van celebrar (Ivars 1916 i 1921). Així mateix, un buidatge dels fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de l'Archivo Histórico Nacional i del fons Prades de l'Archivo Ducal de Medinaceli, entre d'altres, m'ha permès aportar unes quantes dades més i la possibilitat, també, de reflexionar sobre els comportaments funeraris, sobre els significats d'alguns gestos i actes de l'infant en relació amb la mort de la seva esposa i amb la seva.

EL MARC GENERAL

Quan l'1 de març del 1340 el rei Pere III va decidir que volia ser enterrat al monestir de Santa Maria de Poblet i va començar a projectar la seva tomba, es va acabar la variabilitat en l'elecció dels llocs d'enterrament de la família reial.¹ La seva voluntat va ser respectada per les seves esposes, pels seus hereus, els reis Joan i Martí, i per les esposes d'aquests; i els membres de la nova dinastia Trastàmara van copsar la simbologia dinàstica del panteó reial de Poblet i, per tal de mostrar-se legítims successors dels monarques del Casal de Barcelona, en van seguir el costum. De fet, almenys des de Ramon Berenguer IV fins a Pere III, els pares sempre havien decidit on s'havien d'enterrar els seus primogènits i, amb l'excepció de Pere II i de Martí I, els primogènits sempre havien canviat d'idea.² Així mateix,

1 Aquesta data es dedueix d'un document del 13 d'agost on s'esmenta una «carta nostra, bulla plumbea nostra pendent munita, data Cesarauguste kalendas marcii anno Domini millesimo CCC^o tricesimo IX°» (Cingolani *et al.* en preparació: doc. 349; Marés 1952: doc. 1).

2 D'això se'n parla extensament al llibre esmentat en la nota anterior (Cingolani *et al.* en preparació).

aquesta voluntat normativa es limitava als primogènits o als hereus de la Corona, ja que els altres fills i filles tenien més llibertat i podien seguir altres criteris.

Si considerem el comportament dels fills de Jaume II, germans de l'infant Pere, podem comprovar que segueix unes pautes en certa manera regulars. Els infants Jaume, que havia deixat de ser l'hereu al tron i havia entrat a l'orde de Montesa, i el seu germà Joan, arquebisbe de Tarragona, van ser enterrats a la seu metropolitana de Tarragona, tot i que actualment només queda el sepulcre del segon.³ Alfons, un cop rei, canvià allò que havia promès al seu pare, és a dir, Santes Creus, i optà pel convent de Framenors de Lleida, on fou acompanyat per la seva segona esposa, Elionor de Castella, i un fill, l'infant Ferran.⁴ De les cinc filles que va tenir, Maria i Blanca, tot i que la segona era monja a Sixena i que la primera s'havia retirat al mateix monestir després de la mort del seu espòs, l'infant Pere de Castella, optaren pel convent dels Dominicans de Barcelona, que cap a mitjan segle XIV desplaça

³ Cingolani *et al.* en preparació: doc. 298; vegeu Manote 2003.

⁴ Per a Elionor de Castella, vegeu Cingolani *et al.* en preparació: docs. 335 i 841; i per a l'infant Ferran, doc. 524, tot i que aquest darrer havia escollit la seu de Tortosa (doc. 518).

Framenors com a panteó secundari;⁵ Violant, tot i que no se'n conserva la tomba, va quedar a Verola, on era monja (Martínez Ferrando 1948: II, doc. 462); la infanta Constança, casada amb Don Juan Manuel, no ho sabem; i la infanta Isabel/Elisabet, casada amb Frederic el Bell, duc d'Àustria, es trobava al convent de Framenors de Viena, però el seu sepulcre ja no es conserva. Quan no hi ha una relació especial amb un establiment eclesiàstic, o el lloc no és condicionat pel matrimoni amb algun noble estranger, són els ordes mendicants els que atreuen els enterraments d'infants i infantes.

Queden, així, per valorar amb més atenció els infants Pere i Ramon Berenguer. El comportament de tots dos és canviant i, al mateix temps, eloqüent pel fet que plantegen diferents possibilitats.

En el cas de Ramon Berenguer d'Empúries, és significatiu l'abandonament dels panteons de la dinastia de la qual havia pres el lloc, els comtes d'Empúries, però no el territori, l'Empordà. El cas de l'infant Pere és diferent, ja que ni el comtat de Ribagorça ni el de

5 Per a la infanta Maria, vegeu Cingolani *et al.* en preparació: doc. 391, i per a la infanta Blanca, doc. 418. Aquest sepulcre, abans de la destrucció del convent, es trobava al claustre, juntament amb el de Maria Álvarez (vegeu Barraquer 1906: 26).

Prades no tenien dinasties prèvies de les quals, eventualment, poguessin imitar els usos.

L'infant Ramon Berenguer, comte d'Empúries, al seu testament del 28 de març del 1366 triava els Dominicans de Castelló d'Empúries, en cas de tenir hereus vius en el moment de la seva mort; si no fos així, i el comtat hagués de tornar als reis d'Aragó, seria enterrat als Dominicans de Barcelona, on havia de compartir sepulcre amb la seva esposa, Maria Álvarez.⁶

Això sembla indicar que l'infant Ramon Berenguer veia els Dominicans de Castelló com a seu adequada en el cas que la nova dinastia dels comtes d'Empúries hagués de tenir continuïtat i en pogués, tal vegada, constituir el nou panteó dinàstic, i el seu sarcòfag encara es pot veure a la basílica de Santa Maria de Castelló. Així mateix, aquesta darrera decisió representa un canvi d'idea, ja que Maria, per la seva banda, confirmava en el seu darrer testament, dictat el 28 de novembre del 1372, que en un primer moment els dos esposos havien de compartir sepulcre al convent barceloní, on també seria enterrat el seu fill Joan.⁷

6 Cingolani *et al.* en preparació: doc. 534.

7 Cingolani *et al.* en preparació: doc. 613.

El convent dels Dominicans de Barcelona es convertia, d'aquesta manera, en l'opció principal d'enterrament per als infants fills de Jaume II. Aquest fet hauria privilegiat, en cas d'extingir-se la nissaga, un cert sentit familiar, a part d'un apropament a l'orde dels Predicadors —encara per estudiar— que deixava de banda els Franciscans, els quals havien atret l'atenció reial de les generacions precedents, des de l'àvia, la reina Constança, fins al germà, el rei Alfons III.

Una cosa és evident ja a mitjan segle XIV i abans no es desenvolupi completament el projecte de Poblet: els panteons reials són només per als reis, i, per tant, per als pares i els primogènits. La presència de fills al costat de la mare es dona ocasionalment, en especial en el cas que el nounat hagi mort de ben petit, com va ser el cas de Teresa d'Entença al convent de Frame-nors de Saragossa, fins que Pere III no va fer dur a Poblet tots els fills morts en edat infantil, tant els seus com els dels seus fills Joan i Martí. La resta dels infants reials havien d'escollir altres esglésies per ser-hi enterrats. Aquest fet contrasta amb allò que, en un primer moment, havia decidit l'infant Pere, com veurem a continuació.

ELS COMTES DE LES MUNTANYES DE PRADES

El cas, doncs, de l'infant Pere, comte de les Muntanyes de Prades, i de la seva esposa Joana és en certa manera diferent i necessita explicacions, ja que la parella havia escollit per al seu sepulcre Santa Maria de Poblet. D'això ens informa la comtessa en el seu testament, dictat a Falset el 14 d'abril del 1344, on declara que vol ser enterrada al mateix sepulcre que el seu marit: «[...] eligimus sepulturam corpori nostro in monasterio Populeti, in tumulo videlicet in quo corpus dicti domini inffantis, domini et carissimi viri nostri, sive ossa eiusdem tumulari debeant vel tumulatum fuerit sive eciam tumulata», i ens ho confirma un document del 1353 que veurem més endavant.¹

Tot i que no conservem el primer testament de l'infant, és evident que aquesta decisió l'havia d'haver pres ell mateix, ja que es fa difícil pensar que una

¹ Vegeu apèndix, doc. 1; la fórmula és gairebé idèntica a la que utilitza Maria de Navarra: «in tumul[o] [vi]delicet in quo sepel[ie]tur corpus [i]ll[u]st[ri]ssimi ac magnifici principis et domini, d[o]mini Petri, D[ei] gracia r[eg]is A[r]ag[onu]m, vi[r]i nostri kar[issimi], qui ordinavit in eadem ec[clesia] [se]peli[r]i» (Cingolani *et al.* en preparació: doc. 379); o a la d'Elionor de Portugal (doc. 417).

esposa, i, a més, estrangera, decidís per si sola un lloc ja tan representatiu.² És possible, atès que aquesta començava a ser la nova moda, que els dos esposos, i la comtessa en el moment de dictar el testament, pensessin en un sepulcre doble amb jacents. El fet que la comtessa deixés 10.000 sous de Barcelona per a les despeses de la sepultura i per a la realització del sepulcre —entenem la seva part— abona aquesta idea. En podem trobar una ulterior confirmació si pensem que, en el contracte original, el túmul amb les quatre imatges del rei Pere i les reines Maria de Navarra, Elionor de Portugal i Elionor de Sicília, havia de costar 20.000 sous; és a dir, que el cost base estàndard d'un jacent pujava aproximadament a 5.000 sous.

Caldria investigar i aclarir millor les relacions de l'infant amb el monestir, sobretot abans de la mort de la comtessa. D'altra banda, el 7 de maig del 1348 l'infant ordenava a Jaume Fiveller, conseller i escrivà de porció, que fes donar la desena part de l'argent que es trobava en la seva jurisdicció al monestir de Poblet i al seu

2 Segons *Sepulcros de la Casa Real de Aragón*, Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 6407, f. 16r, l'infant hi «havía elegido sepultura con público instrumento».

confessor, Gabriel Genovès, «per ipsum convertenda in ornamentis capelle nostre et in elemosina et aliis piis causis».³ Es veu, també, com l'infant, seguint el costum de la família, escollia el seu confessor a l'orde del Cister, o bé un monjo de Santes Creus, o bé un de Poblet.

És clar que Poblet no era el panteó exclusiu de la família reial en el moment de la mort de Joana de Foix, l'any 1348. Així mateix, amb la seva presència, l'infant Pere s'arreglerava de manera evident amb els seus avantpassats, els reis Alfons I i Jaume I, i amb el seu nebot, el rei Pere III, i la seva família, perquè aquest mateix any ja estava previst que hi descansaria la primera reina, Maria de Navarra, morta el 16 d'abril del 1347, a la qual s'afegiren Elionor de Portugal, difunta entre el 20 i el 30 d'octubre del 1348, que ho havia deixat establert al seu testament, i Elionor de Sicília, com declara el contracte signat amb els mestres Aloy i Jaume Cascall l'1 de novembre del 1349.⁴

No crec que l'infant Pere pensés d'encetar un nou panteó a part dins l'església, sinó que pensava compar-

³ Arxiu Ducal de Medinaceli (ADM), fons Prades, ll. 10/188, sense foliar.

⁴ De fet, més endavant hi fou enterrada Joana d'Empúries, filla del Cerimoniós.